

blastemate (gottlose), mincinoase, era pe Bethlen ilu facu fariseu, calumniatoru, provocatoriu de scandale, omu inganfatu si turburatoriu de pace.

Dara se lasamu acestea certe neparlamentarie, ca-ci ori catu ar fi ele de instructive chiaru pentru noi romanii, din 1702 inainte ne intimpina altele sangerose.¹⁾

Capu IV.

Viati'a sociala si morala din dilele lui Apafi si mai tardiu.

§ 25. Exemple de coruptiune mare. Daca istori'a unei tieri sau a unui poporu ne-ar intretine totu numai cu evenimente politice si bellice mai multu sau mai puçinu interesante, atunci folosulu ei ar fi pentru mare parte de lectori forte problematicu. Generatiunile care urmèdia un'a dupa alt'a, voiescu se cunoasca dupa date autentice si gradulu de cultura sau de barbaria, de moralitate sau coruptiune in care se voru fi aflatu protoparintii loru in trecutulu mai apropiatu sau mai departatu.

In catu pentru noi, ori-cand vorbimu despre cultura si moralitate, intielegemu numai pre cea coprinsa in cartile sacre ale noului testamentu, fara alte interpretari sucite si resucite, prin urmare oricandu damu preste persoane de altmentrea istorice, care calca acelea precepte si isi batu jocu de ele, apoi se ne totu produca atestate de baptismu, noi ii numeramu intre pagani si barbari.

In pericopele istorice comunicate pana la locul acesta lectorii au pututu face cunoscintia destulu de intristatore cu multi omeni de ranguri mai inalte sau mai inferioare, carora le lipsise orice cultura a inimei; ei au fost barbari civilisati si altu nimicu.

Pentru ca se ne informamu si mai de aproape despre gradulu de cultura sau mai exactu de barbari'a omeniloru cari au

---

¹⁾ Celu care voiesce se afe mai multe despre urgi'a din acea epoca dintre aristocratia si sasime, le pote afla adunate si scrise cu multa grija si cumpetu in eminentele opu titlaturu: Harteneck Graf der sächsischen Nation und die Parteikämpfe seiner Zeit 1691—1703. Von Ferdinand von Zieglauer ordent. öff. Prof. etc. Hermannstadt 1872 pag. 470 si unu suplementu de 80 pag. cu documente.

domnitu si gubernatu inainte cu doue sute de ani in acésta tíera, din fórte multe casuri concrete vomu reproduce aici si de acelea, pe care si sus citatulu auctoru Zieglauer le aflase cá standu in legatura strinsa cu procesulu celu infricosiatu si plinu de scandale alu lui Ioanu Sachs de Harteneck si cu mórtea lui.

Fórte intielépta si justa este observatiunea lui Zieglauer cand dice, cà s'ar insiela reu oricine ar crede, cà unu patriotu infocatu si curagiosu urmédia se fia si omu de omenia, onestu si moralu. Éta dupa Zieglauer câteva exemple chiaru si din mijloculu sasiloru, dupace dintre aristocrati cunoscuseram prea multe.

Nevast'a superintendentului (episcopului) luteranu Lucas Hermann anume Ana, dupace se ținuse câtva timpu cu unu oficiru austriacu, apoi a inchieietu in dosulu barbatu-seu — cá si odinióra Mesalina, — contractu de casatoria cu unu june anume David Klausenburger din Mediasiu, nascutu si acela totu din patu nelegiuitu. Pentru acelu adulteriu lui Klausenburger i s'a taiatu capulu in 18 Dec. 1696 in Sibíu, unde fusese condamnatu contra vointiei gubernului, dara dupa legile sasiloru, ale caroru municipii si comune mari tóte aveau dreptulu sabiei. Ce s'a intemplatu cu preacurv'a, nu se scie.

Altu casu inportantu. Preste cetatea Seghisiór'a si districtulu ei domnise câtiva ani cá primariu (Bürgermeister) unu patriciu anume Ioanu Schuller de Rosenthal, omu desfrenatu, care ținea multe concubine cá orice pasia turcescu, furá si rapia; veniturile municipale le desecase; era si fórte brutalu cu tóta lumea, pe care o amerintiá cu mórte. Pentru atâtea blastematii Schuller fu trasu in judecata abia in Nov. 1700. Intr'aceea mai esi la lumina, cà Schuller era si capulu unui consortiu falsificatoriu de moneta. Harteneck apasá pe Schuller; câtiva magnati ilu aparau, ba ilu adusera si in grati'a curtii imperiale, la care elu dupa spus'a unora ar fi declaratú cà se face catolicu. Procesulu lui Schuller s'a traganatu fórte multu; 131 de martori au fost ascultati in caus'a lui. Intr'aceea densulu a sciutu se se apere cu atáta maiestriá, in càtu chíaru si de càtra curtea imperiala fu agratiatu. Harteneck inse nu a voitú se scia de nici-o favóre de acelea si capulu lui Schuller a cadíutu dupa unu procesu fórte langu

in 28 Septembrie 1703, adeca pre cand acum se incepuse rebeliunea noua in Ungari'a si dilele lui Harteneck înca erau cá numerate.

Unu altu procesu escatu in a. 1700 intre doi nobili berbani, din caus'a unui atentatu de omoru luase mai multu caracteru politicu intre unguri si sasi, prin care au esitu la lumina alte asasinate remase nepedepsite, precum nelegiuri de acelea se întemplau adesea, daca ucigasii erau aristocrati.

§ 26. Caderea lui HARTENECK, condamnarea si mórtea lui. Adeveratu evenimentu dramaticu. Generalulu comite Rabutin de Büssey comandante alu trupeloru si pleni-potente estraordinariu alu imperatului chiamase dela Alba-Iuli'a la Sibiiu pe cancelariulu Nic. Bethlen si pe gubernatorulu Bánfi. In sér'a de dumineca 14 Octobre 1703 convenira in celu mai strictu secretu cinci insi, Rabutin, Bethlen, Bánfi, Apor si generaladiutantulu br. Acton. Acestia fàra se afle in acea séra alta vina lui Harteneck, decâtu cà a executatu pe Schuller, decisera arestarea lui.

In acea séra pe la 9 óre aflandu cà si Harteneck venise dela Alba', ilu chiamara de urgentia, nu la Rabutin, ci in locuinti'a lui Henis comandante alu cetatii, unde era asteptatu de trei insi, Bethlen, Bánfi si Apor. Fàra a perde timpu gubernatorulu Bánfi dise lui Harteneck in termini reci si laconici: Dta esci arestantulu nostru si pentru acésta esci datu pe màn'a comandantelui Henis; tóte ce le lalte iti voru inpartasi altii si legea.

Harteneck stete mai antaiu cá in marmuritu, dupa aceea reculegènduse a disu: Contra imperatului meu nu am peccatitu nimicu; pre cand credeam cà mergu pe cale drépta, éta am cadiutu.

Se luasera indata atunci mesuri militare, de frica cá nu cumva se se rescóle poporulu sasescu, carele ţinuse fórte multu la Harteneck. Pe la 12 óre din nópte escortara pe fostulu comite sasescu in prinsóre la Fagarasiu, unde sub Apafi gemusera multi aristocrati câte trei pàna in siepte ani.

Adou'a di s'a si produsu miscare generala intre locuitori si scirea ce ametiá tóte capetele s'a laţitu iute in tóte pàrtille. Nevast'a lui Harteneck au alergatu in acea di de trei ori la

generalulu Rabutin ca se'i cadia in genunchi si se c era liberarea barbatu-seu. Nici-odata nu a fost suferita se intre. Betranulu parochu Zabanius tatalu arestatului esindu s er'a dela biserica dise c tra poporeni: Vedeti pe acelu omu nevinovatu, pentru care eu as  jura de o suta de ori. Ei au inceputu cu capulu natiunei; unde vor esi tóte acestea? Nefericitulu betranu, elu in acea di  nca nu cunoscea nici-una din crimele comisse de fiu-seu si de nuoru-sa.

Dupa trei dile, joi in 18 Octobree au mersu la generalulu comandante popii, primariulu si mai multi senatori c  se'lu róge ferbinte pentru liberarea comitelui loru. Rugarea loru nu a folositu nimicu. Rabutin le respunse scurtu si apasatu, c  Harteneck ar fi comisu crime infricosiate; se provoc  si la unele porunci venite lui dela imperatulu si preste totu sci  se le vorbiasca asia, c  in sufletele unora se bage frica,  ra in altii se destepete ura c tra Harteneck, carele ori-si cum, aici in sasime era consideratu c  veneticu strainu, pe care nu'lu leg  sangele, ci numai confessiunea religi sa c tra sasi.

Din acea di nu a mai cutezatu nimeni se puna vreo vorba buna pentru Harteneck. Intr'aceea membrii gubernului si toti ceilalti adversari ai lui Harteneck au ingrijitu c  in poporu se se latiesca asupra lui faime c tu mai fabulo se despre mai multe crime cumplite, pe care le-ar fi commisu Harteneck. Din alte acte  rasi se vede curatu, c  si lui Rabutin   pas  fórte multu, c  Harteneck se piéra; deci elu provoc  pe gubernu că acesta se se oblige in scrisu, c  procesulu criminalu intentatu comitelui sasescu ilu va inainta iute si va ingriji ca se fia continuatu si terminatu f ra nici-o pauza. Gubernulu s'a obligatu cu tóta placerea, precum de sine se intielege; totodata că cea mai grea crima a inputatu lui Harteneck decapitarea lui Schuller dela Seghisiór'a, pe care gubernulu ilu aparase,  ra imperatulu ilu pardonase, Harteneck inse razimatu pe legile sasiloru totu l'a datu din nou in judecata, dupa care chiaru magistratululu din Seghisiór'a l'a condamnatu la mórte.

Fia si asia; gubernulu inse sau adeca partid'a calvina avea si causele sale rezervate, pentru care doria se piéra Harteneck. Nici se nu uitamu, c  toema in acelu anu 1703 se incepuse din nou resboiulu civile intre curuti si lobonti

in Ungari'a, de unde si trecuse in Transilvani'a pâna câtra Clusiu. Ómenii insetau dupa sange.

In urmarea mai multoru intrige si dispute, guvernulu si Rabutin s'au invoitu, cá Harteneck se fia datu in judecata la doue tribunale, adeca la celu nationalu sasescu din Sibiu sau asia numitulu Magistratu si totodata la dieta, adeca camer'a legislativa se se prefaca in Curte de judecata criminala, precum in acele vécuri se mai intemplase si pe airea spre batjocur'a justitiei, cá-ci oricine cunósce natur'a patimiloru omenesci se va convinge usioru, cá a da pe unu omu angajeatu in lupte politice in judecat'a unui tribunalu compus din câte trei patru sute de judecatori, ar semena cu aruncarea sclaviloru intr'unu circu, pentru cá se lupte cu fere carnivore flamende. Apoi in aceste tieri cu perderea vietiei pentru crime politice era inpreunata si confiscarea averiloru.

Actulu de acusa a emanatu din 28 Octobre. In acela se inputa lui Harteneck cá crima nu numai mórtea lui Schuller, ci — lucru neaudit in timpulu nostru — totodata si luptele lui in dieta si cu consiliarii guvernului, alu carui membru era si elu, in fine chiaru si raporturile (informatiunile) pe care le inaintase elu la Vien'a. De crime comune vomu afla mai tardiu.

Dupa acestea se trimitu la Fagarasiu investigatori sau asia numiti cancelisti, la cari astadi le-amu dice jude instructoru, cá se asculte pe Harteneck in prinsóre.

Totu in acelea dile au fost citati la Sibiu mai multi martori functionari si ómeni privati, cá se marturisésca in caus'a lui Harteneck, de buna voia sau de frica, pentruca instrumentele de tortura, cum cleste, inele, síurube, ace sau sule de intiepatu pe sub unghii, banci de intinsu corpulu pe ele cu unu feliu de strugu si altele multe erau de indemana intru o camara de alaturea.

In 22 Nov. 1703 Harteneck fu adusu dela Fagarasiu in Sibiu, ferecatu in lantiuri, escortatu de custodia militara numerósa si inchisu in casele care astadi se numescu ale lui Sonnenstein in piati'a mare. A dou'a di Rabutin provocà pe doi aristocrati Ioanu Bethlen si David Petki cá se transmitta pe Harteneck in judecat'a si raspunderea magistratului cu ordinu respicatu, cá acesta se'lu judece numai pentru crime

ordinarie (delicta communia), de care acum ilu acuasera pe elu si pe nevast'a lui càtiva martori, éra dreptulu de a'lu judeca pentru crima de lesa-maiestate si inalta tradare se reservase dietei. Acestea s'au si intemplantu. Indata apoi merse la senatu si general-adiutantele baronu Ludovicu Acton, care pretinse intre amerintiari, cá se i se dea si lui satisfactiune, cà-ci Harteneck l'ar fi vatamatu si pe densulu fórte greu.

In 23 Nov. tribunalulu s'a si constituitu sub presidiulu primariului Petru Weber, din senatorii Sibiiului si din alti trei chiãmati inadinsu unulu dela Brasiovu, altulu dela Mediasiu si alu treilea dela S. Sebesiu. Au asistatu si doi capitani imperatesci cá auditori, inse fàra votu. Pàna atunci lui Harteneck nu 'ia fost permis a se apara cu nici-unu cuventu.

S'au ținutu cincii siedintie asupra inculpatului, in 23, 27, 29 Nov., 1 si 3 Decembre.

Harteneck escortatu in fati'a acelu tribunalu isi audí din graiulu presiedintelui care functioná si cá acuatoriu, acestea cuvente: Din investigatiunea facuta asupra'ti a resultatu, cà in cas'a dtale ai asasinatu pe Ioanu Adam (fost servitoriu la Acton), cà ai avutu a face cu farmece, cu preparare si dare de veninu, cà esci complice la unele atentate la viatia, cà esci curvariu si preacurvariu; ai comisu si alte multe crime, care tote s'au adeveritu, si asia a remasu numai cá tóte acestea fapte spurcate se le marturisesu cu gur'a dtale.

Inculpatulu cere cá se i se comunice spusele martoriloru. I se comunica dupa unele greutati, numai marturisirile fàra a i se numi si martorii, i se dà terminu de aparare, inse numai de patru dile, i se permite se'si ia si unu aparatoriu.

Dupa patru dile inculpatulu adusu éراسi se aparà cu tóta barbati'a si cu multa sciintia juridica in trei memoriale compuse de elu; totu atunci cerù cá pàna la publicarea sententiei se fia liberatu pe garantia, precum au fost liberati alti aristocrati ucigasi, cá Sárosi, Szentpáli, Csiszár, éra dela sceleratulu comite Franc. Bethlen nici garantia nu s'a cerutu.

Liberarea pe garantia nu i s'a acordatu. Dara in a trei'a siedintia senatulu decise cá pe cei acusat de omoru se'i mai asculte odata, pentru-cá se se convinga de adeveru, si fàra aplicare de tortura, daca se póte, daca nu, si cu ajutoriulu torturei.

Resultatulu fiorosu alu tuturoru investigatiuniloru din vreo patrudieci de dile, contrasu pre càtu se pôte in cuvente mai puține a fost acesta:

Nevast'a lui Harteneck, fata cum amu vediutu a unui sasu patricianu, una din femeile cele mai blastemate, atàtu a mai datu róta pe langa Ludovicu Acton, pàna ce'lu apucà in cursele sale si apoi stete cam pàna la 1699 in relatiuni intime cu densulu. Dara si Acton era insuratu, prin urmare elu a fost silitu se curme relatiunile cu adulter'a; nu a voitu inse ea, ci de una parte sciind cà si barbatulu ei se uita bucuros la alte femei, pentru cà se taca, îi cautà ea insasi bone si camariere de cele mai frumoșe, numai cà elu se o lase in voi'a ei. Dupace vediù cà Acton fuge de ea cu tóta perseveranti'a, mai antaiu incepù se caute pe la sate femei betrane, despre care'i mintià unii altii cà sciu farmece; pe acelea le saturà si le obligà cà se farmece pe Acton. Acea vipera apucase si pe vreo trei femei romàne, care au scapatu cà prin urechile acului cà se nu fia innecate sau arse cà strigóie, precum s'a intemplatu chiàru in 1703 anume aici la Sibiù cu patru femei de sasu si cu unu barbatu.¹⁾ Au fost chiamate càte o femeia betrana din comunele Sadu, Mohu, Gezasia. Tóte au respinsu planulu adulterei cu urgia; numai una ne mai sciindu cum se scape de cursa, spunea càte o minciuna, cà daca va atinge cineva pe Acton cu unu beșioru ce îi dedese densa dómnei Harteneck, apoi Acton are se móra sau se remàie schilavu si alte nimicuri de acestea. Celu care aducea babele era mai totdeauna banditulu Pap János cà omu alu casei. Atàtu era de mare intunereculu si stupiditatea ómeniloru înca si intre sasi inainte cu doue sute de ani, ba inca si pàna in dilele Mariei Teresiei!

Desperandu nevast'a lui Harteneck de a mai puté se aiba pe Acton, pe care chronicarii ilu descriu cà omu teneru si frumosu, a decisu cà se'i ascunda sórele prin veninu. Spre acestu scopu ea a cercatu multe, dara nu se mai putea apropia prin nimeni de elu. Avea inse Acton pe unu meteleu de servitoriu germanu, anume Hans Adam, cu care se purtá uneori fórte aspru.

¹⁾ Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Herausg. von Dr. Eug. v. Trauschenfels. Seite 364.

Pe acelu omu nefericitu pusese Elisabeta Harteneck ochii, cu scopu cá se'î cumpere sufletulu cu o suma buna de bani, se'lu învetie apoi cum se ucida pe domnu-seu, la care servise unspredece ani cu credintia.

In sér'a din 10 Martiu 1700 br. Acton cere unu pacharu de bere. Servitoriulu Adam îi aduce berea; domnu-seu înse indata ce o pune la gura simte unu gustu fórte reu. In acelu momentu îi si vine in minte cà berea póte se fia otravita si spaimantatu precum se simtia, dice càtra nevasta-sa strigànd: Blastematulu, a voitu se me otravésca! — Asia a fost: servitoriulu bagase in bere veninulu pe care ilu dedese Elisabeta Harteneck. Adam in acelu momentu a si luat'o la fuga. Era nóptea pe la 10 óre pre candu elu batù la pórt'a lui Harteneck cerendu cá se'î deschida, cà are se spuie dómnei unu lucru mare. In parterulu caseloru era o beraria; chielariulu îi deschide. Femei'a si barbatu-seu se culcasera. Femei'a in sciintiata se scóla de langa barbatu si dà ordinu cá se intre Adam, care apoi îi si spune cà atentatulu nu a reusitu si cà elu a scapatu cu fug'a. Femei'a intrandu in chili'a de dormitu spune barbatului seu tóta intemplantia. Confusiunea este mare. Densii destépta si pe secretariulu si incrediutulu casei anume Kinder, apoi aflara cu cale cá pe Adam se'lu ascunda in vreunu unghetiu alu caseloru. Dupa cinci septemani, in care timpu ilu mutasera in vreo trei locuri, pre cand nefericitulu era cercelatu din partea auctoritatiloru in tóta tiér'a, in fine temènduse cà totu s'ar putea afla vreunu denuntiantu dintre servitori si servitóre, barbatu si femeia decudu cá se omóre pe Hans Adam. Doi ómeni ai casei se invoiescu cá se'lu trimita pe lumea ceealalta, se întielege, pentru plata buna: Acei asasini au fostu cu numele Pap János si Michail Laurentius din orasiulu Cohalm (Rupea), ceta in calitate de argatu, sau cum se numescu servitorii din oficiu pe la functionari »dorobantiu ori haiducu«, gata la orice porunca, éra ceta gradinariu la Harteneck. Acei doi ómeni fusesera tocmiti si mai de inainte de càtra Elisabeta Harteneck, cá se pandésca dupa br. Acton, dóra l'ar putea ucide undeva sér'a ori nóptea pe strada. Acum prin marturii a esitu la lumina, cà acei doi au fost pusi de Harteneck si de Kinder secretariulu si incrediutulu seu si alu nevastei sale, cá se omóre pe Hans

Adam, care era ținutu într'o chilióra indosita. Acolo intrara asasinii într'o séra intunecósa din Aprile cu mancari cu beuturi, apoi dupace se ospetara bine, Mich. Laurentius ilu apuca de grumazi si'lu trantesce la pamentu, éra Pap János in acelu momentu îi infige de trei ori unu cuțitu mare intre cóste, in càtu Adam si remàne mortu. Dupa aceea trasera pe celu junghiatu in gradina, unde'lu ingropara, éra pentrucá se nu se cunósca locul coperira gróp'a cu gunoiu dela vite, apoi in acea nópte a si ninsu, prin urmare sceleratii se lini-stira deocamdata.

Cu atàta înse auctorii omorului nicidecum nu erau siguri cà crim'a nu va esi la lumina, pentrucá anume o femeia din casa, betrana si rea de gura, observase multe de tóte si altii de prin pregiuru înca síoșteau càte ceva.

Asia dupa unu anu de dile Elisabeta Harteneck a pusu într'o nópte pe gradinariulu Laurentius si pe unu romanu anume Michaiu Oandrea, cá se desgrópe trupulu lui Adam si se'lu bage într'unu sacu. Pre cand se crepá de dioa vení Pap János si bagà saculu cu mortulu intru o bute, ilu pusera într'unu caru si preste bute aruncara fènu, apoi esindu prin pórt'a Elisabeta (Gusteritia) gradinariulu si Oandrea mánara pàna la Oltu, unde aruncara pe mortu in apa. Acestu Oandrea înca fusese o persóna misteriósa; destulu cà preste puçinu elu fu spendiuratu la satulu Rusii (Reussen). Se dice cà Oandrea ar fi fost unu hotiu mare; vedi inse si parerea lui Nic. Bethlen despre acelasi.¹⁾

In urmarea investigatiuniloru anterióre au fost aruncati in prinsóre toti cei inculpati alaturea cu Harteneck, adeca Kinder omu de 33 de ani, care si acesta mai omorise odata unu omu, apoi Pap János totu de ani 33, si Michail Laurentius de ani 30, éra nevast'a lui Harteneck a fost ținuta numai in arestu de casa, din crutiare misteriósa, care inse mai tardiu se dà pe fatia.

Au fost ascultati 67 de martori, cari au avutu se respunda la 16 intrebari.

In 3 Decembre 1703 dupa o deliberare nu prea lunga senatulu sasescu a formulatu sententiele de mórte prin sabia

---

1) Őnéletirása P. II pag. 321.

asupra celor patru, adeca fostulu comite sasescu Ioanu Sachs de Harteneck alias Zabanius, Ioanu Kinder, Ioanu Pap si Michailu Laurentius.

Diet'a convocata inadinsu, de urgentia, intre furiile resboiului civile, in 26 Nov. la propunerea presiedentelui se transformà in curte inalta si trase pe Ioanu Sachs de Harteneck inaintea sa pentru crima de inalta tradare, pe care elu o ar fi comis prin aceea, cã s'a certatu si a produsu turburari de spirite in dieta si in gubernu, a denuntiatu la curte pe magnati, a intrigatu la Seghisiór'a, pentru cá senatulu de acolo se condamne pe Schuller. Fapte de acestea erau calificate de cãtra ardeleni inainte cu doue sute de ani si chãiaru mai tardiu cá inalta tradare asupra oricaruia, pe care voiau se'lu pérda.

Acusatorulu era directorulu causeru regale (astadi procuroru reg.) anume Grigorie Gálfalvi, care inse a pusu de acusatoru pe adiunctulu seu Iosifu Csernátoni. Lui Harteneck i s'a datu aparatoriu asã, pentru ochii lumii, secuiulu Stefanu Gidofalvi, éra pe acusatu nu l'au adusu inainte din prinsórea senatului, la care'i curgea judecat'a totu in acelea dile. Procedura criminala unica in feliulu seu. Gidofalvi au aparatu in 3 Dec. fórte bine pe acusatu in contra inputarei de inalta tradare, inse nimicu nu a folositu. Diet'a cá curte inalta a enuntiatu sententi'a mortii si confiscarea intregi averi asupra lui Harteneck. Gidofalvi declarà cã voiesce se ia recursu la imperatulu si cere transmitterea tuturoru acteloru procesului la Vien'a. Procurorulu se opune dicèndu in audiulu tuturoru, cã »din óresicare cause« nu trebue se i se permitta recursulu. Diet'a decide pe voi'a procurorului, cá se nu fia permissa apellatiune sau recursu. Argumentele dietei in contra apellatiunei au fost din cele mai brutali, dupa cum le numesce Zieglauer (pag. 396), tirane si perfide, dupa cum le descrie Stefan Szilágyi, care dice, »cã unu procesu cá acela nu s'a mai pomenitu nici inainte nici de atunci încóce.«¹⁾ Óre nu? Cand aru putea vorbi mormènte!

A trebuitu se móra Harteneck nesmintitu si neaparatu? Se póte; in nici-unu casu inse elu nu trebuea se móra nici

¹⁾ Uj magyar muzeum 1855 I p. 28.

pentru delictele inutate lui de cãtra dieta, care nu erau delict, ci numai devotamentu escessivu pentru sasime si lealitate in gradu supremu cãtra Cas'a de Habsburg; nici nu trebuia se mórã prin sententi'a unui corpu legislativu preocupatu politicesce, orbitu de ura nationala, acuatoru si judecatoriu totodata. Intru intielesulu si chiaru dupa liter'a legeri positive care existã pe atunci anume la sasi, judecatoriulu naturale alu celoru inculpati era senatulu Sibiului si nimeni altulu. Apoi éta cã criminalii au fost judecati cum si condamnati de cãtra acelasiu senatu. Este invederatu, cã vrasmasii lui Harteneck cei din gubernu si cei din dieta s'au temutu, cã victim'a lor nu cumva se le scape cu viatia din mânilu unui tribunalu sasescu.

Mai bate fórte multu la ochi înca si inpregiurarea, cã in multimea actelor scóse la lumina mai alesu de patrudieci de ani încóce din mucegaiulu archiveloru asupra acestui procesu scriitorii de astadi nu dau nicairi de vreo urma, cã dintre membri gubernului si ai dietei cãti au fost sasi curati, se'si fia ridicatu unulu uniculu vocea spre apararea cu unu singuru cuventielu a fostului lor capu nationale, pe carele inainte de catastrof'a venita preste densulu ilu laudasera in acte publice si'lu incarcasera cu onori si ranguri cã pe nimeni altulu.

Éca ce insemnédia a lua cineva in seriusu laudele multimei, sau ceea ce numescu latinii *Aura popularis*.

Destulu cã in 4 Decembre se citi lui Ioanu Sachs de Harteneck sententi'a de mórte, apoi si la ceilalti.

Dio'a de 5 Decembre 1703 fu defipta pentru executiune in piati'a cea mare a Sibiului, cam la locul ce vine in fatia cu bolt'a de feraria numita a lui Nendwich.

Mai tóta garnisón'a din trei regimente de calarime fu inşirata de alungulu caselor, éra pedestrima era concentrata in partea in care stã astadi palatulu lui Bruckenthal. In mijlocu multime mare de ómeni din locu si din tóte partile. Dupa amiédi pe la doue óre cortegiulu cu celu condamnatu plecã din casele unde fusese deţinutu. Pre langa Harteneck mergea betranulu Zabanius, care cã tata si cã preotu cercã se'lu inbarbatedie; spunu inse chronicarii, intre cari si vrasmasiulu seu Bethlen, cã Harteneck a mersu la locul de

pierdiare cu unu curagiu care a pusu pre tóta lumea la mi-rare, chiaru si pe cruntulu generalu Rabutin, éra Cserei ada-oge, cà Harteneck mergea cantandu himnuri religióse, si pop'a Mich. Binder a insemnatu in diariulu seu, cá Harteneck »a vietuitu cá leu si a muritu cá mielu«, dara fara frica, cu tóta barbatí'a, in pocaintia adevverata, de si tardía.

Unu covoru era asternutu pe scandurile podeciului. Pe acela ingenunchiè comitele natiunei sasesci si capulu lui cadíu prin palosiulu carneficelui pe la 2¹/₂ óre dupa amiédi.

Pe la trei óre fu adusu Kinder la pierdiare. Acestuia inse pre candu era se ingenunchiè si elu, i se anuntià pardonu din partea gubernului si alui Rabutin spre straina mirare a tuturoru, cà-ci apoi acelasi omu sceleratu dupace scapà cu viatia, a fost successive inaintatu dintr'o functiune in alt'a, cá si cum ar fi fost omulu celu mai onorabile, pàna cand in 1720 mijlocira si la imperatulu Carolu VI cá se fia nobilitatu, éra in 1736 i se dete titlu de consiliariu imperatescu, si in fine ucigasiului dela 1700 fu alesu in Oct. 1739 primariu mare (Provincialbürgermeister) in Sibíiu.

La cei doi, Pap si Laurentius li se luara capetele totu in 5 Decembre.

Ce s'a intemplatu inse cu Elisabeta Harteneck, cu ade-verat'a urditóre a mortii lui Hans Adam, cu mestecatórea de veninu si adulter'a?! Ea in decursulu investigatiuniloru nu negase nimicu din crimele càte i s'au inputatu, ci a mar-turisu fara nici-o sila, cà dorinti'a ei cea mai ferbinte a fost, cá se stinga viati'a lui Acton cu orice mijlocu ar putea. Totu asía ea nu negà nici complicitatea sa la omorulu lui Adam, nici alte fàrãdelegi, precum se vede curatu din proto-cólele de investigatiune. Cu tóte acestea asupra ei s'a sis-tatu procesulu, éra in 20 Februaru 1704 s'a prezentatu in siedinti'a senatului din Sibíiu general-adiutantulu br. L. Acton in numele comandantelui generalu com. Rabutin si l'a rugatu, cá de si Elisabeta Harteneck a sciutu de crim'a barbatu-seu si a fost complice, totusi se sistedia cercetarea ulterióra, se nu aduca contra ei sententia de mórte, se dea uitarei fàrãdelegile ei si se i le erte pe tóte.

In aceeași di senatulu a si facutu intru tóte pe voi'a lui Rabutin si a lui Acton, apoi 'ia si transmisu acelei femeii

sententia de ertare prin doi senatori in locuinti'a ei. Motivele adaoase la acea sententia sunt o ruşine a vécului, in care s'au publicatu.

Mai tardiu acea femeia s'a maritatu a dou'a óra. S'au afluatú adeca omu, care nu s'a temutu cà ea va incerca se'lu adape si pre elu cu veninu.

Se latise faim'a in poporu, cà lui Harteneck 'iar fi venitu in diu'a din urma pardon dela imperatulu, cà inse gubernulu si Rabutin ar fi ascunsu scrisórea imperatésca pâna dupa executiune; acésta inse este numai fabula. Mai sus vediuramu, cà dupa cele doue sententie a trei'a di au si urmatu executiunile; apoi pentrucá se alerge in acelu vécu unu curieru la Vien'a, îi trebuea între cele mai favorabili impregiurari 12 pâna in 15 dile. Curtea imperiala au afluatú de mórtea lui Harteneck numai dupa executiune din informatiunile primite dela Rabutin si dela Gubernu.

§ 27. Contradiceri flagrante in aplicarea legiloru penale. Daca spatiulu ar permite, s'ar mai putea memora multime de casuri criminali din epoc'a cu care ne ocupamu, intru care pentru aceleasi crime comisse între aceleasi impregiurari, sententiele judecatoriloru au differitu in conditiunile loru essentiali; ici sententia de mórte, colo absolutiune totala, buna-óra cá la Kinder si la Elisabeta Harteneck. Ar crede cineva cà in Transilvani'a nici nu existasera legi penale si cà prin urmare judecatile dependeau numai dela arbitriulu sau capritiulu judecatoriloru. Au existatu legi penale si in Transilvani'a coprinse si amestecate cu cele civili atátu in asia numitulu *Decretum tripartitum* adoptatu dela Ungari'a, càtu si in cele doue codici proprie transilvane, *Aprobata et Compilata*. Mai avea valóre aici cá si in alte câteva tieri asia numitulu *Jus consvetudinarium*. Obiceiulu tieriei. Era si ceva umbra de procedura; mai multe legi inse aveau intielesu fórte aequivocu, indoiosu, in doi peri, sau cum dice poporulu, aveau nasu de céra, sau cà legile sunt precum le voru domnii; domnía adeca in aplicarea loru nespusa diversitate, dupa classe sau caste, avutii, ranguri, connexiuni. Cá exemple practice vomu atinge numai unele; asia:

Pentru adulteriu era decretata pedéps'a mortii in legile transilvane cá si buna-óra in legile lui Iustinianu si in ale Germaniei, éra persónele necasatorite aveau se suferé inchisóre, bataia cu nuiele pe pílea góla in publicu si stare in genunchi de inaintea bisericeii. Asia suná legea; cù tóte acestea concubinatu intru atáta se latise, in cátu unulu din popii luterani avù intru nimicu a lasa scrisu in chronic'a sa, cá pe la finea vécului alu 17-lea chiaru intre sasi se aflau destule Messaline aratate cu degetulu, cá »frumós'a cojocarésa, frumós'a papucarésa, zidarésa, aurarésa, etc.«¹⁾, éra altele esiau sér'a la pórtá cá se chieme pe soldati, in cátu senatulu Sibiului vediendu cá alte pedepse nu mai folosescu, au venitu la ide'a curiósá de a pune femeiloru publice gulere rosii la gùtu, au remasu inse numai doue cu de acelea. Ce era se mai faca senatulu, cand cele dela porti aratau in susu la cele din etagiu.

Despre o singura fata de romanu servitóre aici in Sibiu se scrie la a. 1687, cá trecèndu ea sér'a prin curtea bisericeii luterane pe sub strimtórea ce duce spre strad'a macelariloru, unu soldatu o apucase; ea inse vediendu cá nu póte se scape altmentrea, scóse cuțitulu si'i taià medulariulu, apoi fugi, éra soldatulu abia ajunsu la quartiru in urmarea scurgerei mari de sange isi dete sufletulu.²⁾ Observamu aici, cá mai de multu nu numai barbatii romani, dara si femeile loru purtau la brâu téca cu cuțitu si furcutia, de unde si cuțitarii in orasiile sasesci formau corporatiuni respectabile. Se mai scie totu din chronice, cá romanii purtau in acea epoca ura mare asupra soldatiloru austriaci, nu numai din traditiune stramosiésca, de cand cu atrocitatile generalului Basta, ci pentrucá si astadata soldatii esiau desu pe la sate si rapiuau victualii pentru sine, nutretiu pentru cai, precum si vite.³⁾

Pedepsele pentru furtu asia precum se vedu ele codificate, sunt si barbare, si absurde. Celu ce furá mai anteu in valóre de 1 fl. a doua ora, se mai dea si la comuna 1 fl. Daca furá totu numai de 1 fl. a doua ora, se inplinesca totu cá antai'a ora, dara se se si róge de ertare la biserica;

1) Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum P. II. pag. 263—7, unde se mai descopere si alte blastematii mari.

2) Idem P. II pag. 234.

3) Idem pag. 256 et 263—4 sub generalulu desfrenatu Vaudemont.

a trei'a óra daca va fura totu numai de 1 fl., se piéra in furci. Celu ce fura mai anteu de 2 fl. se fia aruncatu in prinsóre si batutu in publicu, se întórca si daun'a, se si céra ertaciune la biserica; a dou'a óra de va fura 2 fl. se dea 12 fl.; a trei'a óra se fia spendiuratu. Daca furtulu trece valórea de 3 fl., se fia spendiuratu fàra nici-o gratia, daca cumva nu se va fi invoitu cu celu daunatu inainte de a i se publica sententi'a, éra daca nu s'ar ținea de cuventu, se i se taie o urechia. Daca si dupa aceea va mai fura, se se spendiure fàra nici-o mila. (Apr. P. III Tit. 47 art. 2.)

Legi de acestea inse erau aplicate mai multu numai la poporatiunea rurale si cu mare pasiune asupra romanilor. Erau legi si relative la clasele privilegiate, dara trebuie se le citésca cineva, pentrucá se se convinga despre greutatea de a le puté aplica. Tóte chronicele din acelea timpuri vermuie de hotii si defraudari colossali in sume de mii si dieci de mii, éra nu de câte 1—2 florini, mai tóte inse remàneau nepedepsite.

Acésta era signatur'a epoei.

Faimosulu magnatu Georgie Kapi a fost celu mai nerușinatu falsificatoriu de bani, care adeca luase in servitiulu seu óresicum pe fatia, in vederea lumii, pe mai multi țiganoi caldarari, cá se'i faca moneta de arama colorata cu cusutoriu, éra pe Kapi l'au imitatu și alti càtiva aristocrati; dupa aceea au publicatu cu tob'a, cà poporul trebuie se ia monet'a. Cei cari sciau citi o lapedau, multimea inse o primia càtu din nesciintia càtu de frica. Mai virtosu pe locuitorii romani 'iau daunatu de iau stinsu acei banditi falsificatori, caroru inse nu li s'a intemplatu din acésta cauza nici-unu reu, cà-ci ei raspundeau lui Apafi, cà daca cetatiloru Sibiiu, Brasiovu, Orascia, Aiud li s'a datu dreptu se bata moneta, de ce se nu póta bate si ei, apoi moneta genuina ori falsa, loru nu le pasá.

Despre rapacitatea lui Stefanu Apor celui bogatu si mare catolicu ne stà de fatia unu artichu de lege alu dietei ținute in Martiu 1707 la Mursiu-Oșiorheiu, in care heredii lui sunt obligati cá se numere doue sume, una de 400 galbini si alt'a de 10 mii fl. dati lui cá se rescumpere pe secuii robiti de tatari, pe cari inse nu 'ia rescumparatu, decâtu

numai pe cătiva, pe cari apoi 'ia facutu siesi iobagi din secui liberi cum fusesera.¹⁾

Pe Michailu Teleki îlu descriu atātu chronicarii unguri cātu si sasi cá pe unu omu rapitoriu, éra unulu ilu numesce Nerone alu Transilvaniei²⁾. Totu asia se scrie si despre alti cătiva magnati.

Pe langa rapacitatea ómeniloru au mai urmatu si alte calamitati fioróse preste acésta tíera, adeca desele focuri puse inadinsu la multe locuri din reutate si resbunare dracésca. In Iuliu 1677 au arsu cetatea Seghisióra, dupa care au urmatu alte patru comune sasesci din cele mai bune.³⁾ In Aprile 1689 arde Brasíovulu in modu fórte misteriosu. In Maiu din acelasu anu arde Bistriti'a.

Sasimea avea prepusu greu, cà tecionarii cari dedeau focu la atâtea comune sasesci, erau pusi de càtra unii aristocrati antiaustriaci din resbunare, cà-ci sasimea tragea càtra Vien'a.

Despre vitiulu betiei s'a mai observatu si la altu locu, cà acela era comunu ardeleniloru cu multe alte popóra europene. Minciun'a si perfidi'a era moneta care avea cursu regulatu asia, cātu omu la omu nu mai putea da nici-unu crediementu.

Asupra denuntiantiloru mincinosi erau prevediute in lege pedepse aspre; cu tóte acestea curtea lui Apafi era plina cu denuntianti. Acésta securitate aloru se esplica usioru totu din legi. Libertatea personala a nobililoru era totu prin legi atātu de multu asecurata, in cātu nobilulu nu putea fi arestatu nici chiáru in casu cand spre ex. se aflau in curtea lui vite furate.⁴⁾ Preste acésta totu in puterea legeri nici-unu sateanu nenobilu nu era suferitu cá se póta marturisi contra unui nobilu pentru vreo crima sau delictu. Asia prerogativele acestea personali erau totu atâtea inbarbatari la furturi si omoruri.

Si se alegeau multi aristocrati banditi si ascundietori de hoti. Unii din aceia erau inferati si prin articlii de lege, precum de ex. Brádi Ferencz (1677), Székely István et György

¹⁾ Vedi: Gal L. Az erdélyi dieták végzéseinek nyomdokai. Kolozsvárt 1837 pag. 200.

²⁾ Chronicon Fuchsio Lup. O. P. II. pag. 231.

³⁾ Idem pag. 178.

⁴⁾ Aprob. Const. Part. III Tit. 11 art. I-u.

(1678). In diet'a din 1679 Art. 26 se permite, cá nisce ómeni scelerati locuitori in casele unoru magnati din Alba-Iulia se fia prinsi si pedepsiti.

In 1685 au fost arestate si trase in cercetare criminala câteva persóne, pentrucà ar fi voitu se omóra pe Ana consórt'a lui Apafi (Art. de lege 9 din 1685 si art. 3 din 1686).

Oricand unu nobilu comittea omoru, nu putea fi arestatu, ci numai citatu la judecata atunci cand i se parea judecatoriului, éra apoi procedur'a era intocmita asia, in càtu criminalulu putea scapa si nepedepsitu.¹⁾ Se nu uitamu, cà erau si aristocrati mari, cari aveau dreptulu sabiei asupra tieraniloru. Scurtu, persón'a celui nenobilu era pusa la discretiunea celoru privilegiati.

§ 28. Starea poporului cultivatoriu de pamentu sub domni'a lui M. APAFI. S'ar insiela strainulu, care venindu in acésta tiéra ar fi preocupatu de opiniunea, cá si cum toti cultivatorii tierani din tiér'a intréga aru fi statu pàna in a. 1848 in raporturi regulate dupa aceleasi legi càtra domnii loru feudali; cà-ci aici a domnitu o diversitate de relatiuni, carei asemenea abia vei mai afla in alte staturi europene. Transilvani'a se aflase impartita din stravechime in trei teritorii separate, nu prin vreo lege omenésca positiva, ci óresicum pe nesimtite, prin puterea unoru evenimente mari, de care istori'a nici pàna astadi nu'si póte da sama cu documente neindoióse, nici chiáru daca amu primi tóte spusele Anonimului de adeverate.

Din acelea trei teritorii acelu secuiescu limitrofu cu Moldov'a, locuitu cá de 300 mii mai totu elementu magiaru, a fost odinióra scutitu de orice servitude feudala, dara cá de trei sute de ani o parte considerabila a locuitoriloru sei a cadiutu in jugulu aristocratiei sale, éra desele rebeliuni prin care crediuse cà va scapa, l'au cufundatu si mai tare in selavia.

Partea tieriei cunoscuta sub nume de teritoriu sau fundu regescu, numitu si teritoriu sasescu locuitu de sasi, de rolsani si prea puçini magiari, in numeru totale de preste 400 mii de suflete, adeca cam $\frac{1}{5}$ -ea parte din toti locuitorii

¹⁾ Item Part. III Tit. 47 art. 20.

tierei, a fost totdeauna scutita si aparata de jugulu feud-
alismului. Acésta este adeca acea parte a tierei constatòre din
câteva enclave mai mari si mai mici, pe care odinióra regii din
Ungari'a imitandu pe regii Franciei si pe ai Germaniei, s'au
adoperatu a infintia si consolida una classa de burgesia, nu
numai spre a propaga in tíera ínustri'a si comerciulu, ci
totodata si spre a conteni si tîné in frèu rapacitatea cavaleri-
loru feudali, cameradi óresicum ai celoru din Germani'a si
din Ungari'a propria. Mai avuse acésta colonisare a tierei cu
elemente germane, odinióra tóte r. catolice, ínca si unu scopu
religiosu de mare inportantia, adeca combaterea bisericei re-
saritene si scóterea ritului ei din tóta Daci'a, dupa desbinarea
totala a celoru doue biserici mari.

Din acelea trei scopuri maretie ale regiloru se potu es-
plica nenumeratele favoruri, cu care au incarcatu mai toti
regii pe poporulu sasescu din tóte generatiunile pàna mai de
curendu. Cá se trecèmu alaturea pre langa tóte celelalte drep-
turi, scutintie, prerogative, fia de ajunsu a reflecta numai la
dreptulu de proprietate a fiacarui locuitoriu din fundulu reg.
pe mosii'a mare mica in care s'au asediatu si pe care a
pututu zidí locuintie omenesci si dependentie economice care
cum 'ia placutu, pentru sine si descendintii sei.

Acelasi dreptu de proprietate privata au avutu si po-
porulu romanescu ab antiquo in acésta parte a tierei; éra
ceea ce'lu asupria, era lips'a de drepturile politice si religióse,
care li se denegau cu tóta cerbici'a de càtra concetatenii loru
si nu li se acordau nici de càtra regi, éra aristocrati'a 'iar
fi voitu multu mai bucurosu atátu pe sasi càtu si pe romani
calcati pe cerbice si iobagiti. Dara si numai bucuranduse
romanii de dreptulu privatu la proprietate de pamentu, si pre
langa acésta dedatí din vécuri la economi'a de vite si la co-
merciu cu producte crude, au pututu prospera multu mai bine
decátu in stare de iobagia. Acea prosperitate se cunósce mai
bine, daca a vediutu cineva mai antaíu celelalte tînuturi ale
tierei in care a domnitu iobagi'a si numai dupa aceea trece
prin asía numit'a Sasime, sau si daca vine din Romani'a
prin pasurile Predealu, Branu ori Turnu-rosíu, diferenti'a e
fórté batetóre la ochi; comunele multu mai solidu zidite, locui-
toriu multu mai numerosi, mai bine inbracati si nutriti; éra

3
Ac-
pau

tóte acestea sunt fructe ale dreptului de proprietate la pamentu. Totu de aici se esplica si inpregiurarea, cà comunele romanesci submuntene au fost in tóte vécurile unu izvoru nesecatu de inpoporarea principatelor romane, precum ele mai sunt si pâna in dio'a de astadi. Acésta emigratiune a fost si este permanenta, ceea ce se va proba indata si din legile tieriei.

Cu totulu alt'a a fost sórtea la immens'a maioritate a poporatiunei rurale din tóta ceealalta parte a Transilvaniei afara de Secuime si Sasime. Càtu ține din asia numit'a tiéra a Hatiegului, pe Murasiu si pe Somesiuri in sus, pe Crisiuri de vale, pâna la fruntariile Ungariei superióre, urmele jugului feudale totu se mai cunoscú bine inca si dupa acesti patru-dieci de ani trecuti peste poporatiune, fàra nici-o distinctiune de nationalitate sau rassa, in càtu de multe ori petrecèndu pe unele locuri stai se te intrebi, care din ele a fost mai nefericite, rass'a magiara, ori cea romana sau cea slava.

La unii scriitori superficiali sau si de rea credintia le place a esplica starea misera a locuitorilor romani din comitatele feudali dela o lene innascuta elementului romanescu. Nici-unu neadeveru mai cornuratu decàtu acesta; nici-o lene mai demna de a fi inferata nu am cunoscutu de càtu este lenea acelor scriitori si publicisti, cari nu facu nici-unu studiu ethnologicu comparativu, scotu ochii romanilor totu numai cu poporul sasescu purtatu de regi pe bratia in cursu de siepte sute de ani, éra barbari'a cumplita ce domnesce pe pustele Ungariei chiáru la rass'a magiara nu o vedu, nici miserabilele colibe afumate ale bietului poporu rutenu nu le-au vediutu, pana loru de ovesu n'au gustat-o, nici alaturea cu bietii slavaci din Ungari'a superióra n'au flamenditu si nici in puturile orasielor ungueresci n'au petrecutu.

Celu care voiesce se studiedie pe ómeni dupa rassa, dupa nationalitatea si aplicarile loru primitive, este datoriu se'si deschida bine ochii, se distinga, se intrebe mai antaiu, ce are unu poporu dela natura si ce caracteru i s'a imprimatu prin educatiunea data lui in biserica si prin legile tieriei.

In tóte tierile corónei ungueresci preste totu sclavi'a pentru tóte popórale de tóte limbile a fost mai virtosu in cinci sute de ani regula, éra libertatea esceptiune. Aristocrati'a fusese libera pâna la desfreu, preotimea si calugarimea fórte libera,

burgesia libera cam pe jumătate sau a trei'a parte. Imens'a majoritate a locuitorilor, miliónele, adeca mai tóta poporatiunea rurala a fost iobagita. A domnitu feudalismulu si in alte tieri europene, in Germani'a, in Franci'a, in tierile austriace si anume in Boemi'a, nicairi inse nu a fost asia cumplita cá in Poloni'a si in Ungari'a, nici nu durase asia indelungatu cá in tierile corónei unguresi, éra dintre acestea feudalismulu celu mai inpetritu prinsese radechini mai afunde in Transilvani'a, ceea ce pentru epoc'a lui Apafi se póte in-vedera prin legile urmatóre ale acestei tieri.

Mai antaiu stà legea fundamentala proclamata pentru Ungari'a in anulu 1514 transmissa si Transilvaniei: *Rusticus praeter mercedem laboris nihil habet*. Adecu poporulu intregu cultivatoriu de pamentulu tiei este lipsitu cu totulu de drep-tulu proprietatii de pamentu, prin urmare neputendu avé locu propriu, nu are unde se'si zidésca nici casa propria, ci este silitu se'si infiga parulu cum dicu ai nostrii, in pamentu strainu, in regiune si la locu pe care ilu arata domnulu pamentului si pre câtu timpu îlu suferé acela. Nebuni erau iobagii, cá sub conditiuni de acestea se'si faca si ei case din materialu solidu, buna-óra cum sunt ale sasiloru?

Din multe legi speciali vomu cita numai câteva mai caracteristice din codicele Aprobatoru.

Art. din 1635. Domnii pamentului se nu mai inpede ce pe femei si pe fete de iobagiu dela maritatu sub pedépsa de 100 fl. Multi domni adeca le țineau róbe si nu le lasau se se marite. De aici se esplica in casuri nenumerate si asia numit'a rapire de fete. Nu era rapire, ci barbatii le furau dela domni in urmarea unei invoieli secrete.

Daca muria barbatulu iobagiu, din averea loru mobila, adeca vite, cerealii, nutretiu si cl. $\frac{2}{3}$ parti le luá domnulu, éra veduv'a cu orfanii numai $\frac{1}{3}$ parte. Mosiór'a intréga remanea numai domnului; veduv'a putea se ia lumea in capu, sau cá ea cadea cu totulu la grati'a domnului. Ferice de dens'a, daca avea vreunu fecioru in etate cá se póta robi mai departe in locul tata-seu. (Apr. Part. III tit. 30.)

✓ Din 8 articlii de lege dela 1637 et 1640.

Dorobantii inrolati dintre iobagi pentrú servitiu in cetati se'si lase nevestele acasa, in robia, éra daca acestea aru fugi

la barbati, comandantii se fia obligati a le da afara sub pedépsa de 200 fl.

Daca principele tierei a nobilitatu din iobagi pentru vreunu meritu, inse fàra invoirea domnului loru, diplomele loru nobilitarie se fia cassate si ei se remàie totu iobagi.

Daca dintre iobagi se inolédia la óste ómeni casatoriti, femeile loru se nu se póta departa din locu, ci se robésca ele pàna cand domnulu va reusi cá se scótia pe barbatu dela óste.

Iobagii fugiti din acésta tíera in alte parti, ori unde s'aru afla, se fia arestati prin deregatorii, spre a fi restituiti domnului loru.

Este adeca sciutu cà mai alesu dela domnii tirani fugeau fórte multi; pe altii éراسi ii furau alti domni, cá se'i asiedie pe mosii e loru.

Cei carii au inplinitu anii servitiului militaruu, se se întórca éراسi la domni in iobagi'a de inainte.

Iobagii fugiti, apoi prinsi si redusi se fia datori a plati si inopositele cu câte au remasu datori pe timpulu absentiei. (Part. III. tit. 31.)

O lege din a. 1643 decide, cá înca si iobagii càti esisera dela domnii loru in dilele lui Michaiu voda dupa a. 1599, adeca dupa 43 de ani inpliniti se fia cautati ori-unde se voru afla si se fia dati fostului loru domnu. Daca domnii la cari se aflau ei sau veduvele si copii loru, nu aru voi se'i lase, atunci aceia se fia trasi in judecata si obligati a'i lasa sub pedépsa de 200 fl. si cu executiune.

Daca in cursu de ani 43 unii iobagi din acei fugiti s'au cununatu cu femei nobile, se li se ia acei barbati si se'i dea éra in iobagía.

Daca fostulu iobagiu s'ar afla undeva in tíera, inse in stare de libertate, fàra a fi in servitiulu cuiva si ar esi asupra lui vreunu pretendente cá se'lu céra pentru sine, administratiunea se'lu citedie si se'lu dea pe mán'a pretendentului. Cu acésta lege putea se cadia napaste orice aristocratu asupra ori si cui si dupa 43 de ani se pretinda cà acesta fusese iobagiulu lui sau alu tata-seu.

Daca iobagiulu din 1599 sau mai probabilu vreunu fecioru alu aceluia s'ar afla la cineva cá servitoriu cu anulu, dupa inplinitura terminului se se întórca in iobagía.

Iobagii fugiti pe teritoriul turcescu se fia receruti mai cu tactu, cu blandetie, pentrucá tiér'a se nu patia mai reu. Adeca aristocratiei ii era frica de turci.

Se prevede si o procedura pentru casuri, in care câte doi domni se cërta asupra dreptului de proprietate preste iobagii sau fugiti sau si furati de càtra altu domnu, care avea trebuintia de cultivatori. (Part. IV tit. 5 art. 1.)

Incependu din a. 1588 dietele tieriei mai votasera de siese-ori legi in contra fugei iobagiloru, pàna cand in 1650 s'a decretatu, cà domnulu are dreptu de a recere in proprietatea sa chîiaru si pe prunci fàra diferentia de etate.¹⁾

Nici in processe de acestea nici in altele iobagiulu nu putea figura cá persóna, ci in totu casulu avea se'lu represente domnulu, daca voiá, daca nu, iobagiulu avea se suferè si se taca.

Acestea legi despre readucerea iobagiloru se observau reu din diverse cause, intre care era, cà chiaru domnii feudali mai seriosi avend mare trebuintia de cultivatori isi puneau tóta silinti'a cá se asiedie pe dominiile loru càtu s'ar putea mai multi iobagi, pe cari apoi ii si tractau mai omenesce. Sasii éراسi avendu la mai multe comune hotara fórte intinse, nicidecum n'au fost niciodata in stare de a le cultiva numai densii cu familiile loru, din care cauza oricàtu aru fi voitu cá se tie pe romani càtu mai departati dela comunele loru, le-a fost preste putintia, prin urmare veniau romani din comitatele feudali de se asiediau in comune, care odinióra au fost curatu sasesci. Nobilii reclamau pe iobagi; de aceea se si nascea dese certe cu sasii pentru ei. Altii fórte multi iobagi cautau se scape de domnii cunoscuti cá tirani brutali, unii in tierile romanesci, altii in Ungari'a.

Din a. 1683 in care Mich. Apafi a inceputu se tractedie cu curtea Vienei si pàna la 1700 au mai emanatu in acesti 17 ani vreo 15 articlii de lege totu numai in caus'a iobagiloru fugiti si a unoru sate sparte, desfiintiate. Asia in diet'a ținuta la Iernotu (Radnoth) in 1687 art. 10 se decide cá se se conscrie si contributiunea càta cadea pàna atunci pe sa-

¹⁾ A fugitivus vagy akármint el idegenedett jobbágnak reductiojában annak gyermeki vagy iffiúi a etássa semmit nem óbstál a Földes Ura jussának, egy aránt repetálhatja és reducálhattya specificatis modis. (Part. IV tit. 6 art. 4.)

tele parasite (a puszta faluk), cá incai se se scia. Totu asia in diet'a dela Fagarasiu 24 Ian. 1688 Art. 4 s'a decretatu, cá pentru sessiunile iobagiloru remase desierte domnii loru se platésca contributiunea, éra neplatindu se'i lege de grumazi, sau daca deregatorii nu'iar lega, superiorii loru se lege pe acestia si se'i inchida. Totu asia se lege si pe functionarii din dominiile fiscali.

In alta dieta din 1689 Art. 4 ținuta totu la Iernotu, decretu: Se se numere tóte mosiile iobagesci remase desierte. Sub numele de 1 pórtá se se compute câte 10 contribuenti. Boierii (nemesii) fugiti in a. 1685 din districtulu Cetatii de Pétra (Kövár vidék) se fia asemenea prinsii si adusi in vetrele loru. Fugisera si ei de atâtea góne.

Daca nici iobagii nici domnii nu platescu contributiunea, deregatorii se vendia pe iobagi la cei cari voru plati pentru ei, inse cu pretiu duplu si acestia se'i tie in robii a loru pàna cand domnulu loru va plati sum'a dupla.

Diet'a dela Clusiu din 1691 decide in Art. 3, cá iobagii se póta fi venduti pe câte 10 ani.

Din doi articlii de lege 1 et 10 ai dietei dela Turda din Septembrie 1692 se vede curatu, cà poporatiunea scadiuse tare prin emigrare, cà-ci s'a decretatu din nou, cá se fia cautati si readusi toti iobagii fugiti dela 1657 incóce si satele remase desierte se fia din nou inpoporate.

Acela care 'isi va lua vreodata ostenéla de a studié bine si fàra nici o patima raporturile dintre sasi si romani cu legi si cu acte publice, va da preste contradiceri flagrante in ținut'a sasiloru càtra romani. Sasii nu 'iaru fi voitu cu nici-unu pretiu in comunele loru curatu sasesci, le era inse absolutu preste putintia a se lipsi de ajutoriulu acestora atátu cá agricultori, càtu si cá profesionisti cari aveau manufacture de vendiare, precum si cá contribuenti si cá ostasi.

Art. 6 alu dietei din M. Osiorhéiu 1695 ne invatia asemenea, cà si dela 1687 incóce fugisera multi locuitori chiáru si din sasime; aici se luara mesuri cá se'i aduca in vetrele loru. Nu numai aristocratii, dara si sasimea burgesa avea câteva legi fórte barbare penali de acelea ce respirau numai resbunare stupida mai vîrtosu asupra romaniloru; éra scopulu de a corege si nu a resbuna le era cu totulu necu-

noscute, Instrumente de torture aveau sasii pe la cetatile loru in abundantia; furcile si tiepile au existatu si la ei pâna in 1848, taiarea capului, taiarea manei, arsulu pe rugu, innecarea in apa erau pedepse desu usitate. Contra romaniloru se aplicá si mesur'a infama, cà daca de exemplu se furá ceva dintr'o comuna sasésca, comun'a vecina a romaniloru trebuia se respunda solidariu, chiaru si cu viati'a.

Locuitorii fugea si din sasime. Documentu in-vederatu despre acésta este art. de lege 2 din Apr. P. III tit. 80, prin care se dà voia, cá locuitori fugiti din sasime si iobagiti pe airea se se póta întórce éراسi pe teritoriulu reg. pe langa unele conditiuni.

Dupace vediuramu legile robiei de veci a poporului cultivatoru, urmédia se intrebamu si de conditiunile pe langa care robía elu. De acestea inse nu aflamu nicairi. Robi'a era absoluta, dependenta numai dela vointi'a domniloru. Dupa staruintia multa a curtii imperiale in fine diet'a ținuta la Sibiiu in Ianuaru 1714 sub imperatulu Carolu VI s'a in-duplecatu abia, cá se votedie acestu regulamentu scurtu:

Iobagii de mostenire (robiti pe vecie) se lucre la domni câte 4 (patru) dile in septemana, éra dilerii câte 3 dile, sau cu vite sau cu bratiale, dupa cum va voi domnulu pamentului; éra apoi nimeni se nu cutedie a sili pe iobagiu cá se lucre mai multu (decátu 208 dile in anu) si nici dileriu (zseller, inquilinus) se lucre mai puçinu, sub pedépsa.

Asupra acestui articlu de lege au protestatu mai multi in scrisu, sub cuventu cà nimeni si nici diet'a nu are dreptu a dispune de proprietatea privata, éra iobagimea este proprietatea domniloru. Atunci diet'a decise cá gubernulu se inaintedie cestiunea la curte si se mijlocésca unu edictu. Mai tardiu vomu vedea cum s'a desvoltatu acésta cestiune vitala pentru tíera intre cele mai mari greutati, trecèndu prin multe peripetii pâna in a. 1848.

Dieciueli din totu feliulu de producte, cum si din vite s'au luat in tóte timpurile, prin urmare si sub Apafi si dupa aceea.

Dintre legile relative la poporulu tieranu mai atingemu înca numai una si adeca

Edictulu Nr. 47 din a. 1638 (dela Rákoczi) lasa cu totulu in voi'a domniloru de a permite cá iobagii se tie cai

sau si alte vite tragatóre; din contra sasimea este obligata prin lege cá se tie mai multi cai decâtu boi. Ratiunea acestei legi este cu ochi cu sprincene; cà-ci la din contra s'ar parea absurda.

In acelasi edictu codificatu tieranii sunt opriti a purta haine din postavu de tèrgu, nadragi si cisme cá orasienii, precum nici caciula dubla de 1 florinu si nici camasia de gïolgiu. Acésta lege s'a inprospetatu si dela 1700 încóce, spre binele familiiloru romane care cultivá industri'a propria, de casa, inse spre ruin'a successiva a industriei sasesci si a comericiului cu mai multi articlii de casa necessari familiiloru.

In diet'a dela Sibiiu din 1714 aceeași lege se innoesce cu adaosu, cà tieranii preste totu se nu pórte nici arme, care înainte era oprite numai romaniloru prin trei articlii de lege concentrati in edictulu 44.

In càtu pentru portu, au avutu si sasii statute si regulemente stricte introduse si adesea innoite si asprite cu scopu de a infrena luxulu, si nesupunerea la acelea se pedepsia de multe ori greu; inca si mancarile pe la ospetie erau regulate; nu trecea inse prea multu timpu, dupa care chiaru regulatorii le violau mai antaiu.

§ 29. Cultur'a prin sciintie in scóle. Despre o cultura scolastica sub tóta domni'a lui Apafi abia póte fi vorba. Las' cá si înainte de elu puçinele institute scolastice infiintiate sub domni'a lui Gavriil Bethlen si a lui Georgie Rakoczi I. in urmarea resbóieloru civili si a repetiteloru invasiuni turcesci si tataresci sub G. Rakoczi II, Barcsai si Kemény au fost sparte sau date flacariloru, dara apoi gubernulu lui Apafi numai cu afaceri scolastice nu se ocupase. Unele umbre de gimnasii sau colegii calvinesci in Alb'a-Iulia, in Aiud, in Dobriținu, mai tardiu si in Clusiu, in Orascia, in Odorheiu si Zelau (Zilah) erau destinate numai pentru fii nobililoru, éra existenti'a loru dependea mai multu numai dela zelulu onoru barbati cari avusera fericirea de a studié undeva in tieri straine.

Pentru catolici vegetá câte o scóla cá vai de ea in Clusiu, in Odorheiu si intr'o monastire de franciscani din Secuime.

Catolicii numai dupa inputerirea domniei austriace au fost in stare de a'si infiantia scóle mai bune si mai multe.

Unitarianii s'ținusera pentru ai lor scóla prea buna pentru acea epoca, in Clusiu.

Magnatii tiei țineau de regula câte unu preceptoru strainu la fiii lor, unii mai trimiteau dintre ei si in strai-natate. Multime dintre aristocrati abia sciá se'si scria numele, éra altii nici atàta. Lui Apafi ii placea lectur'a, dela elu au ramas si unele scrieri; acelu exemplu inse datu dela tronu era pentru cei mai multi nuci aruncate in parete.

Sasií cá classa burgesa privilegiata au ingrijitu dela reformatiune incóce multu mai bine decâtu aristocrati'a pentru infiantie de scóle nu numai pe la cetati si orasie, ci si pe la mai multe sate. In Sibiiu era unu colegiu renumitu, ase-menea in Brasiovu pàna la foculu celu mare. In Bistritia, in Seghisióra si Mediasiu erau gimnasii. Barbatii conducatori ai acestoru institute isi facusera studiile lor in Germani'a, in Elveti'a sau in Holand'a.

Dara si scólele sasesci erau numai pentru sasi, precum cele confessionali aristocratice numai pentru nobilime. Alta tinerime nu era suferita in acelea.

Tinerimea nenobila oprita dela scóle. In comitatele feudali, adeca in partea cea mai mare a tiei aristocrati'a nu sufería cu nici-unu pretiu cá pruncii familiilor de tierani, cultivatori nenobili se póta invatia la vreo scóla. Pe langa traditiunile nóstre remase noue dela protoparinti in o serie de cinci generatiuni, avemu proba chiaru in legea tiei art. 1 din Part. I tit. 6 a Aprobatoru, care provocanduse la doue legi anterióre din 1624 si 1635 recunósce, cá baiatii de iobagi nu erau suferiti cá se invetie carte la vreo scóla; distinge apoi doue categorii de scolari, adica de aceia cari mergu la scóla numai cá se scape de jugulu iobagiei si de inrolare la óste; éra altii cari invatia la scóla in cugetu curatu cá se ajunga popi, invatiatori si diaci (deákok), sub cari se intielegea class'a carturariloru numiti in tier'a vecina logofeti, precum erau notarii sateloru, cancelisti pe la orasie, la comitate si la gubernu s. a. Aceloru tineri cari cu ajutoriulu invetiaturei voru se scape de iobagia sau de inrolare, nici decum se nu li se acórde acésta favóre. Din contra

acei cari voru proba de ajunsu, cà in adeveru se prepara pentru popia, dascalìa sau diacie se nu fia opriti dela scòla sub glòba de 300 fl. Inse si in privinti'a acestoru din urma se curga investigatiune stricta, se fia provocatu protopopulu cá se adeverésca elu, daca cutare teneru se prepara in adeveru pentru vreo statiune órecare; inse nici protopopiloru se nu li se dea crediementu neconditionatu, ci se cercetea si in urm'a loru ori unu aristocratu de incredere, ori unu subprefectu si in casuri obveniente scolariulu se fia smulsu dela scòla fàra nici-o formalitate si datu pe màn'a domnului seu in iobagiá.

Asiá suná legea; este inse prea bine sciutu, cà aristocratii cei mari in dilele lui Apafi se țineau mai pre sus de legi, prin urmare si acésta lege punea pe tineri cu totulu la discretiunea loru.

Altu artic. de lege alu dietei dela Alba-Iulia din 16 Febr. 1642 opresce pe episcopii romani sub pedéps'a perderei oficiului, cá se nu cutedie a hirotoni preoti din class'a iobagiloru; prin urmare cu acésta lege tinerimea nenobila era indirecte oprita dela cercetarea scòleloru; totu cu acea lege una parte considerabila a romaniloru era inpinsa càtra confessiunea calvinésca. Intr'aceea starea religiósá din timpulu lui Apafi merita cu totulu alta tractare, precum si cea mai de aprópe atentiune a nóstra a tuturoru, ceea ce credemu cà nu ni se va denega la loculu seu. Intréga domni'a lui Apafi a cadíutu in anii hostilitatiloru religionarie, sangeróse si crunte dintr'o parte mare a Europei, pre cand nu numai corporatiunile bisericesci de tóte confessiunile, ci si suveranii luau parte activa la dispute dogmatice, din care nici-unii nu intielegea nimicu, precum se intemplau de acestea si in curtea si in gubernulu lui Apafi spre reulu celu mai mare alu tiei.¹⁾

¹⁾ A se vedé Szilágyi Sándor Erdélyország története II köt. dela pag. 425—444.